

УДК 613.647+612.1:001.5

ДО ПИТАННЯ МЕХАНІЗМІВ БІОЛОГІЧНОЇ РЕЦЕПЦІЇ МАГНІТНОГО ПОЛЯ 50 Гц

Назаренко В.І.

ДУ «Інститут медицини праці АМН України», м. Київ

Проведено дослідження впливу хронічної експозиції магнітного поля (МП) 50 Гц з рівнями 7, 250 і 7000 мкТл на вільно-радикальні процеси (ВРП) і показники ЕКГ у білих шурів. Одержані в експерименті ефекти можливо пояснити наступними механізмами біологічної рецепції МП 50 Гц, що обговорюються в літературі: параметричний резонанс іону Ca^{2+} (рівні 7–7000 мкТл), вплив на вільно-радикальні процеси (рівні 250–7000 мкТл), виникнення наведених в біосередовищах електричних струмів (7000 мкТл).

Ключові слова: магнітне поле 50 Гц, хронічна експозиція, біологічна рецепція

Вступ

Дослідження механізмів впливу магнітного поля (МП) промислової частоти 50/60 Гц на живий організм є досить актуальним питанням сучасної гігієни праці [1, 2]. На відміну від таких факторів виробничого середовища як шум [3], мікроклімат [4], що діють через відповідні аналізатори, в організмі людини не існує специфічної системи біологічної рецепції електромагнітного поля 50/60 Гц, за можливим виключенням ферритин-подібних структур, які вміщують іони заліза (61–88 %) в клітинах мозку і печінки, що потребує подальшого дослідження [5].

Визнається, що фізичні механізми впливу слабких (< 50 мкТл) МП промислової частоти 50/60 Гц відрізняються від дії сильних (> 500 мкТл) МП [2] тому, що індуквані струми, які викликаються слабкими МП, набагато менші ніж ендогенні [6]. В науковій літературі приділяється увага таким механізмам взаємодії МП 50/60 Гц з живим організмом: ефект параметричного резонансу іона Ca^{2+} (пороги дії 4–50 мкТл) [7], вплив на вільно-радикальні (ВРП) процеси (пороги дії 0,8–5 мкТл) [8], наведені в тканинах електричні струми (пороги дії > 500 мкТл) [2]. Висловлюються припущення, що викликані внаслідок дії МП 50 Гц розриви ланцюжків ДНК пов'язані з активізацією ВРП з залученням іонів заліза, ймовірно, через реакцію Фентона, за якою H_2O_2 перетворюється в підкисленому середовищі в більш потенційно токсичний гідроксильний радикал [9]. Показано, що МП 50 Гц можуть змінювати показники серцевого ритму людини [10, 11], що, в свою чергу, можливо пов'язати із впливом на трансмембранний перехід іона Ca^{2+} через кальцієві канали L-типу (переважно, в кардіоміоцитах) та канали T-типу (клітини синусного вузла та нейрогуморальні) [12, 13].

Мета роботи – дослідження порогів дії МП 50 Гц за показниками ВРП та ЕКГ, з аналізом можливих механізмів його взаємодії зі структурами організму.

Матеріали та методи дослідження

Вивчення особливостей впливу МП 50 Гц на організм білих шурів проведено в хронічному експерименті (8 місяців експозиції + 1 місяць відновлювального періоду). Тривалість добової експозиції складала 2 години, частота – 5 днів на тиждень. Рівні магнітної індукції дорівнювали 7, 250 та 7000 мкТл. Для оцінки ефектів впливу вивчали показники ЕКГ (амплітуда зубців R, T, інтервали PQ, QRS, R-R) по II відведенню [14]. Стан системи перекісного окислення ліпідів (ПОЛ) оцінювали за вмістом (мкМ/мл) в сироватці крові малонового діальдегіду (МДА) [15]; стан системи антиоксидантного захисту (АОЗ) визначали за активністю ферментів супероксиддисмутази (СОД) (ОА/міномг), каталази (КТ) (мкМ/міномг) і концентрацією церулоплазміну (ЦП) (мг/л) [16–18]. За співвідношенням процесів ПОЛ і АОЗ розраховували фактор антиоксидантного стану (ФАОС) [18]. Достовірність результатів і їх групову різницю проаналізовано за t-критерієм Ст'юдента.

Результати дослідження та їх обговорення

В результаті дослідження показників АОЗ/ПОЛ у білих шурів, після 1 місяця експозиції МП 50 Гц спостерігали достовірне ($p < 0,05$) збільшення активності ферменту каталази на 29–43 %, що має залежність від рівня магнітної індукції (табл. 1). При дії рівнів 250 і 7000 мкТл відбувалося помітне збільшення (на 36–43 %) вмісту МДА на фоні аналогічного зростання (на 3–43 %) активності КТ. Дія найменшого рівня 7 мкТл не призводила до

зростання концентрації МДА в крові щурів протягом всього експерименту. При тривалості експозиції 8 місяців спостерігали зменшення кількості показників ПОЛ/АОЗ з достовірними змінами. При цьому, дія рівня магнітної індукції 7 мкТл призводила до зменшення (на 36 %) концентрації ЦП; при дії рівнів МП 250 і 7000 мкТл не спостерігали підвищення вмісту МДА на фоні підвищеної на 22–36 % активності КТ, у порівнянні з контрольною групою ($p < 0,05$), що свідчило про переважання активності системи АОЗ (ФАОС значно більше ніж в контрольній групі).

В період відновлення 1 місяць, в групах тварин з рівнями експозиції 250 та 7000 мкТл спостерігали тенденцію до підвищення концентрації МДА в крові щурів на 11 % ($p < 0,1$) на фоні відсутності активізації ферментів системи АОЗ ($P > 0,1$), що свідчить, на нашу думку, про певний «слід» попередньої експозиції. Одержані результати збігаються з даними літератури щодо активізації системи АОЗ, в першу чергу, за рахунок посиленого утворення активних форм кисню при дії МП 50 Гц [19].

В табл. 1 також приведено достовірні зміни ($p < 0,5$) показників ЕКГ і тенденції ($p < 0,1$) до та-

ких змін в групах піддослідних щурів при експозиції та після 1 місяця відновного періоду, у порівнянні з контрольною групою. При цьому, найбільш помітним ефектом, в більшості випадків, було збільшення R-R інтервалу від 7,8 до 24 %, особливо, при дії рівнів 7 мкТл та 7000 мкТл протягом 8 місяців. Після 1 місяця експозиції з рівнем 250 мкТл, зміни в ЕКГ мали характер лише тенденції ($p < 0,1$). Одержані результати підтверджують дані літератури щодо ефекту уповільнення серцевого ритму при хронічній дії МП 50 Гц [10, 11].

Серед інших ефектів, особливо, після 8 місяців експозиції, досить помітним є збільшення тривалості електричної систоли міокарда (інтервал QRS) від 3,7 до 10,9 %, що свідчить про погіршення умов проведення електричного збудження в шлуночках [20]. При цьому, при експозиції 1 місяць помітна пряма залежність збільшення часу електричної систоли міокарда від рівня МП 50 Гц; подібна тенденція зберігається, також, і для 8 місяців експозиції. При дії рівня 7000 мкТл спостерігається значне зменшення амплітуди зубця R (на 47 %), при експозиції рівнем 7 мкТл цей ефект є меншим (на 25 %).

Таблиця 1

Зміни показників ЕКГ та ПОЛ/АОЗ у білих щурів в хронічному експерименті

Показники ПОЛ/АОЗ	Рівень МП50 Гц, мкТл	Тривалість експозиції			Показники ЕКГ	Рівень МП50 Гц, мкТл	Тривалість експозиції		
		1 місяць	8 місяців	1 місяць після експозиції			1 місяць	8 місяців	1 місяць після експозиції
МДА	0 (контрольна група)	4,65±0,28	7,66±0,22	8,53±0,15	R-R, мс	0 (контрольна група)	133,4±4,7	132,2±3,6	135,8±5,5
СОД		4,27±0,32	4,19±0,47	3,52±0,21	P-Q, мс		42,8±1,5	43,3±0,8	42,4±1,7
КАТ		43,3±2,3	37,0±2,0	42,2±2,2	QRS, мс		32,5±0,45	32,4±0,5	33,5±0,35
ЦП		193±14	196±15	241±18	R, мкВ		255±31	270±28	265±34
ФАОС		7,61	3,97	4,19	T, мкВ		133±11,5	136±13	128±10,2
МДА	7	5,01±0,48	7,81±0,21	8,26±0,16	R-R, мс	7	139,1±2,0	↑153,3±8,9*	135,4±3,5
СОД		4,94±0,43	2,75±0,63	3,46±0,31	P-Q, мс		41,7±1,8	42,8±1,1	42,8±1,0
КАТ		↑55,7±1,8*	37,3±1,8	45,3±3,2	QRS, мс		↑34,1±0,67	↑34,0±0,65	34,0±0,34
ЦП		192±11	↓126±15*	276±24	R, мкВ		250±32,6	↓202±21	268±23
ФАОС		12,4	1,65	5,24	T, мкВ		114±6,8	160±23	118±7,6
МДА	250	↑6,64±0,78*	8,22±29	↑9,45±0,45	R-R, мс	250	↑145,6±3,2	144,2±10,7	135±3,5
СОД		4,48±0,37	5,33±0,59	3,47±0,37	P-Q, мс		44,2±1,8	↓39,2±1,7	43,8±0,6
КАТ		↑56,5±3,0*	↑50,3±2,1*	45,7±2,7	QRS, мс		↑34,8±0,61*	↑34,1±0,82	34,2±0,6
ЦП		192±11	213±18	224±27	R, мкВ		334±36	268±32,4	278±34
ФАОС		7,32	6,95	3,76	T, мкВ		106±8,8	128±25,2	126±13,2
МДА	7000	↑6,34±0,62	8,27±0,31	↑9,43±0,47	R-R, мс	7000	141±3,4	↑160,4±8,5*	142,1±4,5
СОД		5,10±0,43	4,59±0,29	3,54±0,29	P-Q, мс		43,6±1,2	41,9±2,1	44,4±0,9
КАТ		↑62,0±5,3	↑45,1±1,6*	45,9±2,2	QRS, мс		↑35,4±0,65*	↑34,7±0,79*	34,1±0,52
ЦП		224±15	216±19	265±21	R, мкВ		296±43	↓142±17,4*	266±30
ФАОС		7,32	5,41	5,57	T, мкВ		112±17,6	122±11	123±12

Примітки: * – зміни достовірні ($p < 0,05$); ↑ – збільшення значення показника, ↓ – зменшення значення показника.

Таблиця 2

Співвідношення ефектів, що спостерігалися в хронічному експерименті, і даних літератури

Пороги дії МП 50 Гц за даними літератури	ЕФЕКТ, що є теоретично можливим	Рівень МП 50 Гц в експерименті	ЕФЕКТ, що спостерігається в експерименті
> 500 мкТл	Вплив на Ca ²⁺ канали в клітинах синусного вузла і кардіоміоцитах. Вплив на вільнорадикальні процеси. Наведені струми в біосередовищах	7000 мкТл	Уповільнення ЧСС. Збільшення активності КТ. Збільшення часу проведення біоелектричної хвилі в міокарді, зменшення R-зубця
0,8 – 5 і більше мкТл	Вплив на вільно-радикальні процеси	250 мкТл	Уповільнення ЧСС. Збільшення активності КТ
4 -50 мкТл	Іонний циклотронний ефект, вплив на T-Ca ²⁺ канали в клітинах синусного вузла	7 мкТл	Уповільнення ЧСС

Для змін інших показників ЕКГ не було помітно їхньої зв'язки з рівнем МП 50 Гц. Після відновлення 1 місяць, в усіх серіях досліджень не було помітних ($p < 0,1$) відхилень від аналогічних показників контрольної групи, що свідчило про зворотній характер змін, що спостерігалися.

З погляду на дані літератури щодо можливих механізмів взаємодії МП 50 Гц з живим організмом: параметричного резонансу іона Ca²⁺ (пороги дії 4–50 мкТл) [7], впливу на вільно-радикальні процеси (пороги дії 0,8–5 мкТл) [8], наведених струмів (пороги дії > 500 мкТл) [2,6], можна, з певною мірою обережності, пояснити одержані в лабораторному експерименті ефекти, що обговорено вище (табл. 2).

Як видно з одержаних даних, за умов достатньо тривалої дії рівень 7 мкТл викликає помітний ефект брадикардії ($p < 0,05$), що може бути пов'язано з іонним циклотронним ефектом впливу на переміщення Ca²⁺ через відповідні канали в клітинах-пейсмейкерах серцевого ритму в синусному вузлі.

При експозиції МП з рівнем 250 мкТл з'являється ефект збільшення активності ферменту КТ, що можливо пов'язати з посиленням вільно-радикаль-

них процесів, в тому числі інактивацію активних форм кисню, посилене утворення яких супроводжує дію МП 50 Гц [8, 9].

При експозиції з рівнем 7000 мкТл на фоні двох попередніх ефектів – брадикардії і активізації КТ – з'являється ефект збільшення тривалості електричної систоли міокарда, що можливо пов'язати зі впливом наведених струмів на серцевий м'яз [1, 2, 6].

Висновки

1. Для хронічної дії МП 50 Гц з рівнями магнітної індукції 7,250,7000 мкТл на організм білих щурів є характерним зростання (на 31–43 %) активності каталази, а також збільшення тривалості R-R інтервалу (на 7,8–24 %) і інтервалу QRS (на 3,7–10,9 %).
2. З погляду на дані літератури, біологічні ефекти МП 50 Гц можливо пояснити наступними механізмами: параметричним резонансом іона Ca²⁺ (рівні 7–7000 мкТл), впливом на вільно-радикальні процеси (рівні 250–7000 мкТл), дією наведених струмів (7000 мкТл).

ры: эколого-гигиеническая оценка (Руководство). Гл.10.– М.: Мед,1999.– С. 356–424.

5. Magnetic properties of human liver and brain ferritin / [Dubiel S.M., Zablotna-Rypien B., Mackey J.B., Williams J. M.] // European Bioph.J.– 1999.– V.28 (3).– P. 263–267.

6. Bailey W.H. Thresholds for 60 Hz magnetic field stimulation of peripheral nerves in human subjects / W.H. Bailey, J.A. Nyenhuis // Bioelectromagnetics.– 2005.– V. 26.– P.462–468.

7. Engström S. Magnetic resonances of ions in biological systems / S. Engström, J.D. Bowman // Bioelectromagnetics.– 2004.– V. 25.– P. 620–630.

8. The effect of weak 50 Hz magnetic fields on the number of free oxygen radicals in rat lymphocytes in

Література

1. Proposals for Limiting Exposure to Electromagnetic Fields (0–300 GHz): Consultation Document / National Radiological Protection Board.– Chilton, Didcot.– 2003.– 187 p.

2. Moulder J. Power Lines and Cancer FAQs (last update of «What's New»: 13-Aug-2006)/ On line: <http://www.mcw.edu/gcrc/cop/powerlines-cancer-faq/toc.html>

3. Шум / [Измеров Н.Ф., Суворов Г.А. и др.] // Физические факторы: эколого-гигиеническая оценка (Руководство). Гл.16.– М.: Мед,1999.– С.6–138.

4. Микроклимат / [Афанасьева Р.Ф., Бессонова Н.А., Бурмистрова О.В. и др.] // Физические факто-

vitro / [Zmyslony M., Rajkowska E., Mamrot P. et al.] // Bioelectromagnetics.– 2004.– V.25.– P. 607–612.

9. Oxidizing intermediates generated in the Fenton Reagent: Kinetic Arguments against the intermediacy of the hydroxyl radical / [Wink D.A., Wink C.B., Nims R., Ford P.C.] // Environ. Health Perspect.– 1994.– V. 102 (3).– P.11–17.

10. Русин М.Н. Воздействие электромагнитных полей 50 Гц на показатели вариативности сердечного ритма персонала энергообъектов / М.Н. Русин, Л.М. Фатхутдинова // Мед. труда и пром. экол.– 2001.– № 11.– С.5–9.

11. Tabor Z. Influence of 50 Hz magnetic field on human heart rate variability: Linear and nonlinear analysis / Z. Tabor, J. Michalski, E. Rokita // Bioelectromag.– 2004.– V. 25(6).– P. 474–480.

12. Белоусов Ю.Б. Антагонисты кальция пролонгированного действия и сердечно-сосудистая заболеваемость: Новые данные доказательной медицины / Ю.Б. Белоусов, М.В. Леонова // Кардиология.– 2001.– № 4.– С. 87–93.

13. Кулес В.Г. Антагонисты кальция: современные аспекты применения в кардиологии / В.Г. Кулес, О.Д. Остроумова, А.К. Стародубцев // Фармакотерапия.– 2006.– Т.8.– №11; <http://www.consilium-medicinum.com/media/consilium/index.shtml>.

14. Западнюк И.П. Лабораторные животные / [Западнюк И.П., Западнюк В.И., Захария Е.А., Западнюк Б.В.] .– К.: Вища школа.– 1983.– 262 с.

15. Андреева Л.И. Модификация метода определения перекисей липидов в тесте с тиобарбитуровой кислотой / Л.И. Андреева, Л.А. Кожемякин, А.А. Кишкун // Лабораторное дело.– 1988.– № 11.– С. 41–43.

16. McCord J.M., Fridovich I. Superoxide dismutase: an enzymic function for erythrocyte hemocuprein / McCord J.M., Fridovich I. // J. Biol. Chem.– 1989.– V.244, №22.– P. 6049–6055.

17. Aebi H. E. Enzymes 1: oxidoreductases, transferases // In: Bergmeyer H., Ed. Methods of enzymatic analysis.– 1980.– V. III.– P. 273–282.

18. Чевари С. Определение антиоксидантных параметров крови и их диагностическое значение (модификация метода Fraidl) / С. Чевари, Т. Андял, Я. Яштренгер // Лабораторное дело.– 1991.– №10.– С. 9–13.

19. In vitro effects of 50 Hz magnetic fields on oxidatively damaged rabbit red blood cells / [Fiorani M., Biagiarelli B., Vetrano F. Et al.] // Bioelectromag.– 1997.– V.18.– P.125–131.

20. Превентивная кардиология :пер.с чешк. / [Видимски И., Вишек В., Андел М. и др.]– К.: Здоров'я, 1986.– 392 с.

Назаренко В.И.

К ВОПРОСУ МЕХАНИЗМОВ БИОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЦЕПЦИИ МАГНИТНОГО ПОЛЯ 50 Гц

ГУ «Институт медицины труда АМН Украины», г. Киев

Проведено исследование влияния хронической 8-месячной экспозиции МП 50 Гц с уровнями 7, 250 и 7000 мкТл на свободно-радикальные процессы и показатели ЭКГ у белых крыс. Наблюдаемые в эксперименте эффекты возможно пояснить следующими, описанными в литературе механизмами биологической рецепции МП 50 Гц: параметрический резонанс иона Ca^{2+} (уровни 7–7000 мкТл), влияние на свободно-радикальные процессы (уровни 250–7000 мкТл), возникновение наведенных в биосредах электрических токов (7000 мкТл).

Ключевые слова: магнитное поле 50 Гц, хроническая экспозиция, биологическая рецепция

Nazarenko V.I.

TO THE QUESTION OF BIOLOGICAL RECEPTION MECHANISMS OF MAGNETIC FIELD 50 Hz

Institute for Occupational Health of AMS of Ukraine, Kyiv

It was studied the influence of a chronic 8 months exposure of MF 50 Hz with levels 7, 250 and 7000 mкT on free – radical processes and parameters of ECG on white rats. The observed effects could be explained by the following, described in the literature, mechanisms of biological reception for MF 50 Hz: parametric resonance of ion Ca^{2+} (7–7000 mкT), influence on free-radical processes (250–7000 mкT), occurrence of induced electric currents in biomedica (7000 mкT).

Key words: magnetic field 50 Hz, chronic exposure, biological reception

Надійшла: 26.05.2009

Контактна особа: Назаренко Василь Іванович, старший науковий співробітник, лабораторія фізичних факторів, ДУ «Інститут медицини праці АМН України, вул. Саксаганського, 75, м. Київ, 01033. Тел. (44) 289-15-12.